

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ט, תשי"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

על שלוש תופעות מורפולוגיות בעברית החדשה

א

במורפולוגיה של העברית החדשה חלו שינויים מרחיקי לכת מן הנמצא בשכבות הקודמות של הלשון העברית, בלשון המקרא ובלשון חכמים. אולם בעוד שבתחום הפֶּלֶקְסִיָּה (אותו חלק של המורפולוגיה המתאר את דרכי נטית הצורות) נשתמרה המערכת בקווים כלליים בשלמותה, הרי בתחום הדריבציה (החלק המתאר את דרכי גזירת הצורות) נוצרו אפשרויות חדשות לגמרי, ואפשרויות שכבר היו טמונות בלשון המקורות באו לידי פיתוחן המלא.

אותותיה של התפתחות זו ניכרים בעיקר בלשון העיתונות, בחלק מן הספרות הישראלית (ס' יזהר) ומעל לכול בלשון הפרסומת.

קיימות בעברית החדשה שלוש דרכים עיקריות לגזירת צורות:

- א. ע"י משקלים (סִחֲבַת, דִּבְרַת, נִמְנַמַּת; שָׁבִיר, פִּגְיֵעַ).
- ב. ע"י הרכבים (קִטְנוֹעַ, רִמְזוֹר, סִתְרָשָׁף).
- ג. ע"י הוספת פרפיקסים (עֶל־ ,תַּת־ ,בֶּר־) או סופיקסים (וֹת, יוֹן, אֶן).

מספר הפרפיקסים והסופיקסים, שבעזרתם אפשר לגזור צורות חדשות, מגיע כבר לעשרות אחדות, ונראה שהנטייה לגזור צורות חדשות בדרך זו גוברת והולכת בשנים האחרונות.

ממש לנגד עינינו, בקצב מהיר ביותר, נוצרות בלשון
תופעות מורפולוגיות חדשות, ורצוי לשים לב אליהן תוך כדי
היווצרן.

ב

המורפולוגיה מתארת כל צורה בלשון כסכום הקטיגוריות
הדקדוקיות המסומנות באותה צורה. למשל, שְׁמֶרֶת מתואר
כפועל בבניין קל, זמן עבר, גוף שני, מין זכר, מספר יחיד;
כלומר מסומנות בה, נוסף על המשמעות המילונית, וש
קטיגוריות דקדוקיות: היותו פועל, בניין, זמן, גוף, מין ומספר.
תיאור זה מבוסס על ניתוח, שבו מפרקים את הצורה לאותם
היסודות, המסמנים את הקטיגוריות הנ"ל.

את הצורה שְׁמֶרֶת ניתן לפרק לשלושה יסודות:

א. ש—מ—ר — היסוד המסמן את המשמעות המילונית

של הצורה (לעומת ר—ש—ם, למשל).

ב. x x x — היסוד המסמן את הפועליות של הצורה

(לעומת אֶלֶם, שוֹמֵר), את הבניין הקל (לעומת אֶלֶם, שְׁמֵר)

ואת זמן העבר (לעומת אֶלֶם, א—שְׁמֵר).

ג. ת — היסוד המסמן את הגוף השני (לעומת תִּי,

שְׁמֵרִית), את מין הזכר (לעומת תִּי, שְׁמֵרֶת) ואת מספר היחיד

(לעומת תִּם, שְׁמֵרֶתם).

לא נוכל לנתח את היסוד ב' ניתוח נוסף ולומר, שהחלק

האחד שבו מסמן את הבניין, ואילו החלק האחר — את הזמן.

כן לא נוכל לומר, איזה חלק שביסוד ג' מסמן את הגוף, איזה —

את המין ואיזה — את המספר.

היסודות ב' וג' הם יסודות מינימאליים, כלומר אינם ניתנים לחלוקה נוספת בתחום המורפולוגיה. ליסודותי מינימאליים כאלה קוראים צורנים (מורפמות). הצורן הוא אפוא יסוד מינימאלי, המסמן משמעות מילונית או קטיגוריות דקדוקיות. הניתוח, שבו מפרקים לצורנים צורה, המורכבת מיותר מצורן אחד, נקרא ניתוח מורפמי. בעזרת הניתוח המורפמי נעקוב אחרי שלוש תופעות מורפולוגיות בעברית החדשה.

ג

תַּאֲטְרוֹן היא מלה יוונית, שהגיעה אלינו דרך לשון חז"ל כצורתה בשפת המקור (רק בשינוי מקום הטעם: theatron — תיאטרון).

במסגרת העברית אי־אפשר לפרק את המלה תיאטרון לתיא־ ול־טרוֹן, שהרי תיא־ אין לו קיום עצמאי ולא קיו מכצורן (כלומר יסוד בעל משמעות משלו) בתוך מלה אחרת.¹ עם הקמתן של להקות בימה שונות בארץ בשנים האחרונות יוחד היסוד טרוֹן לסימון השתייכותן לאמנות הבימה. וכך נוצרו בובטרון, ציחבטרון, חישטרון, זירטרון, לכישטרון, פלאטרון (תיאטרון בובות חדש).

¹ קיימת אמנם האפשרות לפרק תיאטרון ל־תיאטר־ ול־ון, שהרי היסוד תיאטר־ יש לו מעמד של צורן במלים תיאטר—אלי, תיאטר—אות, ואפשר להוכיח, כי אלי־ואות הם צורנים בעברית החדשה, אך אנו עוסקים כאן ב־טרוֹן ולא ב־ון.

לתהליך כזה קוראים מורפמיזציה, כלומר מתן מעמד מורפמי לחלק של מלה, שאינו צורן. בדוגמאות שלנו נהפך -טרון לצורן שמשמעותו: להקה לאמנות הבימה. כיום זיקתו של הצורן -טרון לענייני אמנות ובידור היא חזקה כל כך, ששמו של משרד תל-אביבי, העוסק במכירת כרטיסים להצגות אמנותיות שונות, הוא שירותרון (שירות + טרון).

ד

הפוך מזה הוא התהליך, שבו צורן מסוים מאבד את מעמדו העצמאי ונעשה לחלק של צורן אחר. לתהליך הזה אנו קוראים דמורפמיזציה.

אחד הצורנים השכיחים ביותר בעברית החדשה הוא איסט, ולו מספר משמעויות הקרובות זו לזו. והנה אחדות מהן. א. במלים דה-גוליסט, סטאליניסט, לניניסט, מרקסיסט, פרוניסט, בונפרטיסט, היטלריסט וטיטואיט משמעותו: מי שהוא חסידו של פלוני (דה-גול, סטלין, לנין, מרקס, פרון, בונפרטה, היטלר וטיטו).

ב. במלים טנקיסט, טרקטוריסט, אופנועיסט, טרמפיסט, טלפוניסט, מסז'יסט, שק'מיסט, אלכוהוליסט, מורפיניסט, קרייריסט, צ'ליסט, אקורדיאוניסט, פלייטוניסט, קריקטוריסט משמעותו של -יסט היא: מי שנוסע ב- (טנק, טרקטור, אופנוע, טרמפ) או מי שעובד ב- (טלפון, מסז', שק"ם) או מי שיש לו נטייה ל- (אלכוהול, מורפיום, קריירה) או מי שאמנותו ב- (צ'לו, אקורדיאון, פליטון, קריקטורה).

ג. במלים אידיאליסט, קפיטליסט משמעותו: מי שיש לו... (אידיאל, קפיטל).

בכל הדוגמאות שהבאנו — ואפשר להוסיף עליהן עשרות דוגמאות אחרות — משמעותו של "יסט היא: אחד ש" (הוא חסידו של, נוסע ב", עובד ב", יש לו נטייה ל", אמנותו ב", יש לו), כלומר זהו צורן המסמן את עושה הפעולה (agens).

יש בעברית החדשה צורנים אחדים בעלי אותו תפקיד — סימון עושה הפעולה: אַאִי, אָן, אָר, ומעניין היה לעקוב אחרי תפוצתו של כל אחד מהם. העובדה הבולטת ביותר בתפוצתו של הצורן "יסט היא זאת: הוא מצטרף בעיקר למלים זרות, אם כי הוא עשוי להצטרף אף למלים עבריות² (שק"מיסט, אופנועיסט).

בצד צורות כמו צ'ליסט, קריקטוריסט, פליטוניסט אנו מוצאים בלשון העיתונות בעיקר צורות כגון צ'ליסטן, קריקטוריסטן, פליטוניסטן. צורות אלה מקורן בלשונם של סופרים, שראו בהן דרך הולמת יותר את המורפולוגיה העברית³, שכן אָן הוא אחד הצורנים המקוריים בעברית, המסמן את עושה הפעולה (כרטיסן, מדען, חרושתן).

הניתוח ליסודות פליטון—יסט—ן הוא בלתי־אפשרי. אם נטיל את תפקידי סימון עושה הפעולה על "יסט, יישאר הצורן אָן חסר תפקיד משמעותי. וכן להפך: אם נטיל את התפקיד הזה על אָן, יישאר "יסט חסר משמעות. לפיכך דעלינו לנתח את

2 אין זה המקרה היחידי שצורן זר במקורו מצטרף למלים עבריות:

תסריטר, קיבוצניק, מלצריאדה, ועוד הרבה.

3 ר' ד"ר יוסף קלוזנר, דקדוק קצר של העברית החדשה, מהדורה

שנייה, תרצ"ח, ע' 22.

הצורה פלייטוניסטן כך : פלייטונ—יסטן; יסטן הוא אפוא הצורן המסמן במלה זו את עושה הפעולה : אמנם מבחינה גנטית נוצר יסטן על-ידי צירוף שני צורנים, אחד לועזי ואחד עברי, אך בתוך הצירוף הזה אין לאחד מהם תפקיד משמעותי נפרד, כי שניהם יחד מסמנים את עושה הפעולה.

צורות כגון צ'ליסטן, פלייטוניסטן, קריקטוריסטן בודדות הן בלשוננו, ולכל אחד מן המרכיבים של הצורן יסטן יש קיום נפרד.

בספרות המדעית בעיקר יש עוד מקרה של צירוף שני צורנים ⁴, שאחד מהם לועזי והשני עברי, ודוגמאות לכך הן המלים מתימטיקן, ליריקן, פרוזאיקן, תיאורטיקן.

את שתי המלים הראשונות ניתן לחלק כך : מתימטיק—ן, ליריק—ן⁵, הצורן אן משמעותו כאן : אחד העוסק ב-(מתימטיקה, ליריקה). אולם איך ננתח את המלים האחרות ? כלום קיימות בלשוננו הצורות פרוזאיקה, תיאורטיקה ?

עלינו לנתח פרוזאיקן ותיאורטיקן כך : פרוזא—יקן, תיאורט—יקן. משמעות הצורן יקן במלים אלה אף היא : מי שעוסק ב- (פרוזה, תיאוריה), לצורן זה נוצר על-ידי מיזוג הצורן יקה (אטלט-יקה, יקרובט-יקה) והצורן ין.

צורות כגון מתימטיקן, ליריקן, תיאורטיקן, פרוזאיקן — מספרן מוגבל ואף תפוצתן מוגבלת לשכבות מסוימות של העברית הכתובה. בדרך כלל מצרפים למלים המסתיימות ב-יקה

4 פרופ' ח' רבין הסב את תשומת לבי למקרה זה.

5 בחלוקה נוספת : ליר—יק—ן, מתימט—יק—ן.

את הצורך -אי לסימון עושה הפעולה (מתימטיקאי, פוליטיקאי, פיסיקאי) ⁶.

ה

שונה מן המורפמיזציה והדמורפמיזציה הוא אותו תהליך, שבו מקבל צורן משמעות חדשה ומוסיף להתקיים בלשון במשמעותו החדשה בצד הצורן-האב. לתהליך זה אנו קוראים רמורפמיזציה.

דוגמה יפה לרמורפמיזציה הוא הצורן -ון במלים פחון, בדון, אזבסטון. משמעותו כאן היא: בית או צריף הבנוי מ- (פח, בד, אזבסט) ⁷.

ידוע שהמלים פחון, בדון, דזבסטון נוצרו על משקל המלה צריפון. אולם הצורן -ון של צריפון משמעותו: קטן (צריף).

כיצד בא המעבר מ-ון כצורן הקטנה ל-ון כצורן המציין מקום דיור? בעיניו של אותו איש, שיצר בראשונה אחת משלוש המלים פחון, בדון, אזבסטון, הייתה הצורה צריפון יחידה שלמה, ולא דווקא צירוף של שני הצורנים צריפ-ון. בראייה זו

6 ב"הארץ" מיום 20.6.58, במאמר "התערוכה הכללית של אמני ישראל" כתוב: "במבט ראשון נראה, כאלו החליט גם לודחיג בלום, האקדמיקן הירושלמי, לעבור לסגנון מופשט למחצה". כאן ברור הבדל המשמעות בין הצורה אקדמיקן לצורה הרחחת יותר אקדמאי.

7 יש הרבה משמעויות לצורן -ון: הקטנה (גנון): "ספר הכולל..." (מילון, ניבון, שירון), "כתב-עת היוצא אחת ל-" (שבועון, שנתון) וכד'. ולא דווקא צירוף של שני הצורנים צריפ-ון. בראייה זו

טושטשה משמעותו של -וֹן כצורן הקטנה, ובמלה החדשה,
שנוצרה בצלם צריפון, איבד -וֹן את משמעותו המקורית וקיבל
משמעות חדשה לגמרי.

“בורותו” של אותו איש בבלשנות ובמורפולוגיה העשירה

אפוא את העברית החדשה בצורן נוסף ⁸.